

FORSKELLEN PÅ CARL OLOF ROSENIUS' OG VILHELM BECKS TEOLOGI

Pastor emeritus, fhv. MF og minister, ph.d., cand.theol.
Flemming Kofod-Svendsen

Resumé: Artiklen indledes med en kort skitse af Rosenius' og Becks kirkelige indflydelse og af deres teologi med særlig henblik på deres forståelse af Ordet og sakramenterne som nådemidler. Under beskrivelsen af Rosenius' syn på Ordet og dåb og nadver nævnes, at for ham er Ordet det egentlige nådemiddel, og at han i sine mange sjælesørgiske artikler sjældent inddrager dåben og nadveren i sin undervisning og forkyndelse. Beck skildres som prædikant, hvor der især fokuseres på hans begrundelse for, at der alene sker genfødsel i dåben, og at nadveren ikke giver syndernes forladelse, men alene er et pant på den syndsforladelse, der er givet i dåben. Til sidst sammenlignes Rosenius' og Becks teologi på de beskrevne områder.

Indledning

Flere svenske kirkehistorikere har sagt, at efter reformationen har ingen svensker øvet en så omfattende og dyb indflydelse på det svenske folks religiøse udvikling som Carl Olof Rosenius (1816-1868; Lönegren 1913, 2; Brandt 1914, 332; Holmquist 1923, 66). Den indflydelse udøvede han som åndelig leder af den nye evangeliske vækkelse (Holmquist 1941, 32; jf. Moberg & Sandell 1868; Lodin 1956; Lindmark 2021). Også i Danmark har Rosenius haft indflydelse på den åndelige udvikling især gennem Luthersk Mission fra 1868 og Evangelisk Luthersk Mission fra 1889-1892 (Kofod-Svendsen 2014; Brixen 2020). Globalt gælder det, at skrifter eller skriftdele og sange af Rosenius er oversat til

i alt 38 forskellige sprog dækkende alle kontinenter undtagen Oceanien (Kofod-Svendsen 2021, 269).

I Danmark har Vilhelm Beck (1829-1901) øvet en stor indflydelse på dansk kirkeliv både som mangeårig leder af Kirkelig Forening for den Indre Mission, som prædikant og som udgiver af flere prædikensamlinger (Beck 1867; 1869; 1881; 1885; 1900/1974; 1902; Blauenfeldt 1918; A. Beck 1921; 1922; 1936; Christensen 1942; Søe 1965, 41-46; Lindhardt 1978, 84-92; 126-153; Olesen 1983/84; 1987; 1996, 323-341; Clausen 2001; Larsen 2001; 2011; Blauenfeldt 1912; Fibiger 1921; Holt 1961).

Både Rosenius og Beck ønskede at stå for en bibelsk-luthersk teologi og var teologisk enige i de fleste spørgsmål. Forskellen mellem dem kommer især frem i synet på Ordet og sakramenterne som nådemidler.

Hovednådemidlet var for Rosenius Guds ord og dets forkyndelse. Det skaber og nærer troen. Dåben og nadveren er synlige ord, der som Ordet giver syndernes forladelse og evigt liv. Fordi Gud er kærlig og omsorgsfuld over for syndige mennesker, giver han sin nåde på flere måder. Rosenius var forsoningsprædikant (Brandt 1918, 53-161; Johansson 1936, 40-335; Lindholm 1972, 30-61). Ifølge Rosenius skal den døpte, men frafaldne ikke-troende, ved Ordets forkyndelse i lov og evangelium kaldes til tro på Kristus. Når den frafaldne gennem forkyndelsen kommer til en levende tro på Kristus, bliver vedkommende ifølge Rosenius genfødt af Guds levende ord. I sin forkyndelse til døpte, ikke-troende mennesker inddrog Rosenius sjældent dåben. I en teologisk fremstilling af hvad dåben er og virker, udtrykte Rosenius og Beck reelt det samme. Men i forkyndelsen spillede dåben en hovedrolle hos Beck, mens den ikke var særlig fremtrædende i Rosenius' forkyndelse.

Beck lagde som prædikant megen vægt på forkyndelsen, men for ham var Guds ord og dets forkyndelse ikke et nådemiddel, der kunne genføde mennesker. Forkyndelsen fik en vækkende og oplysende funktion, der skulle føre hen til dåben, hvor alene genfødslen kan ske, og Ordet havde en trosstyrkende funktion. Den frafaldne døpte skal i omvendelsen henvises til at vende tilbage til den nåde og syndsforladelse, han modtog i dåben. Nadveren giver ifølge Beck ikke syndsforladelse, men er pant på den syndsforladelse, man har modtaget i dåben. For Beck blev dåben det egentlige nådemiddel. Beck repræsenterede en sakramental kristendom (jf. Larsen 2001, 78-79), hvor dåben er det egentlig nyskabende (giver den nye fødsel), og selv om nadveren ikke giver syndernes forladelse, tillagde Beck den stor betydning som næring for det liv, der er født i dåben. For Rosenius sker der genfødsel i dåben, og nadveren giver syndernes forladelse, men hovednådemidlet for ham er Ordet og dets forkyndelse. For Rosenius var dåben og nadveren nærmest Guds hjælpemidler, der står mennesker bi med at modtage den Guds store nåde, der grundlæggende rækkes i Ordet og Ordets forkyndelse.

Artiklens formål

Det er artiklens formål at undersøge den ovenfor beskrevne teologiske uenighed mellem Rosenius og Beck. Det vil ske efter følgende plan: 1. En fremstilling af Rosenius' og Becks forståelse af dåben. 2. En fremstilling af Rosenius' og Becks forståelse af Ordets forkyndelse som nådemiddel. 3. Dernæst skal undersøges forståelsen hos Rosenius og Beck af genfødsel og omvendelse i disses indbyrdes forhold, herunder om de har samme syn på spørgsmålet om menneskets frie vilje. 4. En fremstilling af Rosenius' og Becks forståelse af nadveren. Derefter en redegørelse for ligheder og forskelle i Rosenius' og Becks forståelse og brug af nadveren.

Rosenius' forståelse af dåben

Dåben betød for Rosenius en indpodning i Kristus. Ved dåben får man del i Kristus, hans forsoning og hele hans frelsergerning. Dåben genføder til et nyt liv og bliver dermed kristenlivets begyndelse. Da baptismen begyndte at få fremgang i Sverige, skrev Rosenius klare indlæg i *Pietisten*, hvor han med bibelsk begrundelse afviste et baptistisk dåbssyn. Da en leder i Evangelisk Alliance gjorde sig til talsmand for gendåb, brød Rosenius i 1856 med Evangelisk Alliance (Lodin 1956, 231-232; Jarlert 2001, 160).

Rosenius regnede med, at de fleste barnedøbte falder ud af dåbspagten nåde og går bort fra Gud (se fx hans udlægning af lignelsen om den fortabte søn fra Luk 15 i *Pietisten* årg. 9, 1850, nr. 2-4). De er så i Djævelens vold. Men dåbens løfte gælder stadig. Den døbt, men frafaldne, må ifølge Rosenius ved omvendelsens ord – forkyndt i lov og evangelium – kaldes tilbage til den Kristus, der første gang mødte ham i dåben. Det er altid Kristus og hans gerning for syndige mennesker, Rosenius viser hen til. Rosenius kaldte det genfødsel, når den døbt, men frafaldne, ved Ordets forkyndelse igen kommer til tro på Kristus. Derimod inddrog han ikke så ofte dåben i sine sjælesørgeriske, opbyggelige artikler. Men i bestemmelsen af, hvad der sker i dåben, og at dåben genføder, udtrykte Rosenius det samme, som Luther gjorde i sine katekismer. Rosenius betonedede også, at hvad det lille barn får skænket i dåben er hele det frelsesværk, som Kristus fuldbyrdede på korset (*Pietisten* 5. årg. 1846, 145-155; 161-175: *Om det Heliga Dopet*; *Pietisten* 10. årg. 1851, 123-128: *Några ord om Barndopet*; Sjögren 1953, 175-181; Rasmussen 1979, 75; Stormark 1981, 205-208; Hansen 1987, 192-221; Olesen 1996, 168-220). Jeg slutter med et citat af Rosenius:

... Men frågas nu hwilka nådeskatter, Herren wid dopet fästade, hwad och huru mycket wi der undfå, så är detta det tredje, wi af anförda Christi Ord läre: Det heter nemligen intet mindre, än, kort sagt: »warda salig«. Den der tror och blifwer döpt, han skall warda salig. Att warda salig åter, betyder och innebär, att befrias ifrån alla sina synder, ifrån dödens och djefwulens wåld, och deremot insättas uti det ewiga lifwets oändliga arf och häfwor; – att nu igen på en gång återfå all den nåd, det barnaskap hos Gud, den ära och härlighet, hwartill wi uti ska-

pelsen woro ämnade – hwarifrån wi genom synden woro fallne – men hwartill Christus med allt sitt görande och lidande, ja, med sin död och uppståndelse åter förwärfwade oss rättighet. – O, makalösa kärleksråd! – Allt detta wille Christus genom de anförda orden sammanbinda med – och likasom nedlægga uti döpel-sens watten för att sålunda med ett synligt tecken i sin församling kunna utmärka den enskilde egaren af all denna nåd; och dermedelst ändteligen förmå oss till att omfatta Hans stora, men Andeliga och osynliga gåfwa, och taga tröst åt oss. Döpel-sens watten, så ringa det än synes för utwärtens ögon, är då likwäl ett öfwermåttan rikt och dyrbart watten. Det är härmed, likasom om en stor egendoms-herre sade om en ringa guldring: »Hwilken som får och emottager denna ringen, den skall ega mig sjelf och all min egendom.« – Då wore den ringen, om ock i sig sjelf blott af några få Riksdalers wärde, likwäl nu en underbart dyr ring; ty den innebure icke blott sitt eget wärde, af några Riksdaler, utan nu wore hela den personen, som gjorde löftet, jemte alla hans stora egodelar, i denna ringens wärde inneslutne. Och hwarföre så? Jo, endast för detta löftes-ordet, som wid denna ring war fästadt, nemlig, att den som honom finge och anammade, skulle allt detta få ega. Så är det ock med dopet: utan Guds Ord är det blott watten och af intet wärde, men genom det löftesord, Christus fästade wid detta wattnet, är det ett Sacrament, hwari all nåd och salighet äro nedlagde; – såsom ock Paulus förklarar döpel-sen i Eph. 5: 26, der han talar om, huru Christus beredt sin brud för sig, nemligen: Han hafwer gjort henne rena i wattnets bad, genom Ordet. Märk: »i wattnets bad«, men »genom Ordet«. Så läse wi ock i Luthers lilla Cateches: »Wattnet werkar det wisseligen icke, utan Guds ord, som är med och när wattnet« m.m. (*Pietisten* 5. årg. 1846 nr. 10, 148-149).

Becks forståelse af dåben

Kort før sin død udgav V. Beck i 1902 *Min Konfirmandforberedelse: Frugten af 45 års arbejde med mine konfirmander*. Heri beskrev Beck blandt andet den undervisning om dåben, som han havde givet sine konfirmander. Den undervisning var klart præget af Luthers to katekismer. Eftersom Rosenius og Beck i deres fremstilling af dåben begge byggede på Luthers katekismer, er det ikke overraskende, at de to fremstillinger minder om hinanden. Her bringes et citat fra Beck *Min Konfirmandforberedelse*:

At være et troende Menneske er jo noget Andet og Mere end at have Kundskab om Troen, men er at være et nyt og andet Menneske, end man er af Naturen, og derfor leve et helt nyt Liv. Derfor skal der Mere til end Oplysning; der maa en ny Fødsel til. Og denne nye Fødsel sker ved den hellige Daab. Det var det, som vor Frelser sagde til Nikodemus, da han kom til ham for at faa Lærdom: »Du maa fødes paany, ellers kan Du ikke se Guds Rige,« altsaa ikke en Gang faa det rette Syn paa eller Forstand paa Guds Riges Anliggender, og: »Du maa fødes af Vand

og Aand, ellers kan Du ikke komme ind i Guds Rige«, altsaa ikke komme ind paa det nye Liv, som leves i Guds Rige. Derfor siger Paulus, at »Gud frelste os ved Igjenfødselsens og Fornyelsens Bad i den Helligaand« (Tit 3,5). Og Peter siger ligeledes om Daaben, at »Daaben frelser os« (1 Pet 3,21). ...

Men hvad kræves der, for at en Daab er gyldig og kan være en Gjenfødselse til et nyt Liv? – Der kræves Vand. Og naar Vandet er valgt ved Daaben, er det for at være et synligt Tegn paa Daabens rensende Naade ved den Syndsforladelse, som gives os dér. Men det, som gjør Vandet til Daab, er Guds Ordet, som følger med Vandet. – Hvilket Ord? – Ordet efter Herrens Befaling: »Jeg døber Dig i Faderens og Sønnens og Helligaandens Navn« (Matt 28,19), at Daaben er udført i den treenige Guds Navn, altsaa Mennesket døbt efter Guds Befaling og i hans Navn paa Bemyndigelse af ham og dermed døbt til ham. Mere kræves der ikke til en gyldig Daab, hvad selve Maaden at foretag Daaben paa angaar (Beck 1902, 198-200; jf. Jørgensen 1976; Andersen 1990; Olesen 1996, 328-334; Kaltoft 1991; Larsen 2001, 80-89).

Rosenius' syn på Ordet og sakramenterne

At Ordet og dets læsning og forkyndelse er hovednådemidlet for Rosenius fremgår flere steder af *Pietisten*. Nogle eksempler:

1. I *Pietisten* 1. årg. 1842 nr. 10-11 publicerede Rosenius artiklen *Om Guds Ords bruk*, hvor han først understregede, at det altid har en virkning at høre og læse Guds ord. Det kan føre til frelse, velsignelse og åndeligt liv, hvis man tager imod, hvad det siger, men det kan også føre til forhærdelse, hvis man afviser Ordets tiltale. Som eksempel på det nævner Rosenius Judas Iskariot. Guds Ord skal nemlig ikke blot høres eller læses, men det skal adlydes, efterleves og tros. Det er farligt, hvis man alene hører Guds ord kritisk vurderende uden på nogen måde at ville følge det eller gøre, hvad det siger. Det var Judas' vej til forhærdelse.

2. I *Pietisten* 2. årg. 1843 nr. 1-3 publicerede Rosenius artiklen *Utan twifwel är Gudaktighetens hemlighet stor*, hvor han understregede, at Gud ikke har ladet saligheden være afhængig af vore kræfter eller vor forstand. De er begge fortabt i åndelig henseende. Derimod har Gud gjort frelsen afhængig af, at mennesket hører Guds ord og stoler på Helligåndens udlægning og applicering af Guds ord.

3. I *Pietisten* 4. årg. 1845 nr. 4 publicerede Rosenius artiklen *Hwad skall jag göra, att jag må blifwa salig?* ApG 16,30. Rosenius udfoldede i begyndelsen af artiklen Guds store frelsesplan i Kristus. Derefter beskrev Rosenius, hvordan Gud i sit ord havde åbenbaret sin frelsesplan og knyttet det løfte til Ordet, at den, der hørte og læste Ordet under bøn om Helligåndens vejledning, derved kunne modtage Kristus som frelser og blive salig.

4. I *Pietisten* 11. årg. 1852 nr. 3 publicerede Rosenius artiklen *Den tiden, der du uti sökt warder*. I artiklens begyndelse beskrev Rosenius, hvordan Jesus græd over Jerusalem, fordi den ikke kendte sin besøgstid (Luk 19,44). Dette applicerer Rosenius

på sine læsere ved at understrege, at der er særlige tidspunkter i et menneskes liv, hvor Helligånden gennem Ordet taler til vedkommende menneske og kalder det til omvendelse. Rosenius udfolder, hvordan Helligånden gennem Guds ord kalder mennesker til syndserkendelse, anger og forligelse med Gud. Hvis et menneske afviser Helligåndens kald gennem Guds ord, da foragter og udslukker det menneske Helligånden. Hvis mennesket derimod gennem Helligånden tager imod Guds ord, så virker Guds ord som nådemiddel i det menneske ved at skabe tro på Kristus og genføde det menneske til et nyt liv i Kristus.

5. I *Pietisten* 13. årg. 1854 nr. 12 publicerede Rosenius artiklen *Det gjorde Gud, sändande sin Son i syndelig köttis liknelse*. I denne artikel udfoldede Rosenius indholdet af Guds store frelsesplan, idet Gud lod sin søn blive menneske, stedfortrædende sone alle menneskers synder langfredag og påskemorgen opstå som sejrvinderen over alle fordærvmagter. Rosenius beskrev dernæst, hvordan denne frelsesplan gennem Guds ord ved Helligånden blev rakt og formidlet til mennesker. Rosenius beskrev tillige, hvordan Guds ord møder det enkelte menneske gennem lovens ord, der afslører menneskets synd og skyld over for Gud og sin næste, og gennem evangeliet, der tilsiger det sønderknuste menneske syndernes forladelse og derved skaber tro på Kristus og tillige genføder mennesket til et nyt liv.

I en række andre artikler i *Pietisten* udfolder og beskriver Rosenius også, hvordan Guds ord formidlet som lov og evangelium er det hovednådemiddel, hvori Gud frelser. I disse mange artikler omtaler Rosenius sjældent dåben og nadveren. Men i mere tematiske enkeltartikler giver Rosenius en bibelsk-luthersk undervisning om dåben og nadveren (Brandt 1918, 52-114; Olsson 1928, 116-131; Johansson 1936, 40-335; Rosendal 1944, 72-158; Sjögren 1953, 80-194; Lodin 1956, 310-319; Lindholm 1972, 18-61; Hansen 1987, 175-267; Olesen 1996, 173-182).

Becks syn på Ordet og sakramenterne

21.02.1899 holdt Beck et foredrag på Frederiksberg over emnet *Sakramenterne i deres indbyrdes forhold* (Blauenfeldt 1918, 110-125. En række af V. Becks principielle foredrag blev af L. Blauenfeldt samlet og udgivet som skrift i 1918). I foredraget understregede Beck, at de to sakramenter dåben og nadveren har en fra Ordet og bønningen helt forskellig bestemmelse i menneskets salighedssag. I Ordet hører mennesker om Jesus eller hører ham tale til mennesker. I bønningen taler mennesker til ham i tillid til hans forjættelse. Ifølge Beck har mennesker i Ordet og bønningen Kristus stående uden for eller over for sig. Men i modtagelsen i sakramenterne kommer mennesker på en helt anden måde i forhold til Jesus Kristus. Han vil mennesker noget mere i sakramenterne og noget andet end meddele dem, hvad han har gjort for dem. Han vil være den nye Adam, som vil give mennesker sin egen hellige natur. Det er netop det, som sker ved sakramenterne. Derfor sker genfødselen i dåben og kun i dåben. Man må have en ny natur med nye evner for at

komme ind i det liv, der leves i Guds rige. Derfor kalder Paulus dåben genfødselsens og fornyelsens bad i Helligånden (Tit 3,6-7) (versangivelsen er Becks egen).

I samme foredrag betonedede Beck, at ligesom et menneske ved sin naturlige fødsel er kommet i livs- og naturforbindelse, er født til at leve og dø som Adam med syndig natur, således er et menneske ved den nye fødsel i dåben født til at leve det liv, som Jesus har skaffet alle mennesker ved sin død, et liv fri for synd og død. Det døbtte menneske er iført Kristi hellige natur, så Kristus med sin hellige natur »kan leve i os« (Gal 2,20; Blauenfeldt 1918, 111).

Beck fortsatte i samme foredrag med at understrege, at mennesket er i dåben født til den nye tilværelse med nye evner, der består i at kunne tro på den nåde fra Jesus, som han har skaffet til alle mennesker: syndernes forladelse. Denne nåde, som er grundlaget for hele menneskets frelse, kan et menneske slet ikke have uden dåben. Ifølge Beck står der ingen steder i Skriften, at dine synder er dig forladt, men i din dåb er det sagt til dig med dit navns nævnelse, så det gamle ord kan gælde dig: »Frygt ikke, jeg har genløst dig, jeg kaldte dig ved navn, du er min« (Blauenfeldt 1918, 111-112).

Beck betonedede videre i sit foredrag, at mennesker ikke er født med evnen til at kunne tro på Kristus. Det var netop evnen til at tro, som døde, da Adam syndede. Men i dåbens nye fødsel får et menneske Åndens gave til at kunne leve et liv i troen på syndernes forladelse. Alle døbtte mennesker kunne være troende mennesker, og som dåben frelser de troende, således vil dåben fordømme de vantro, der kunne have været frelst, men de ville ikke.

Beck betonedede derefter i sit foredrag, at »kødet«, den medfødte fordærvede natur, er mennesket ikke rensset fra ved dåben. Men ved dåbens nye fødsel er mennesket kommet i den pagt med Gud, at det for Jesu skyld må tro, at dets synder er forladt, og så længe det i troen bliver i den pagt, har det en god samvittighed. Når et menneske bliver i denne pagt, har det fra sin nye fødsel i dåben en livsforbindelse med den opstandne Kristus, som vil give det sin Ånd og kraft til at herske over »kødet«, så det efterhånden kan renses fra kødets urenhed ved hjælp af de andre nådemidler, ved den stadige brug af Ordet, bønner og nadveren (Blauenfeldt 1918, 112-116; jf. IMT 1863, 368).

Genfødselse og omvendelse

I foredraget *Genfødselse, Omvendelse og Helliggørelse i deres indbyrdes forhold* holdt på Studenterhjemmet 1895 betonedede Beck, at den nye fødsel sker og kun kan ske i den hellige dåb. Når der i Jak 1,18 og 1 Pet 1,23 tales om en fødsel og genfødselse ved Ordet, går Beck ind for, at der menes Ordet, som følger med vand og ånd i sakramentet. Ved genfødselsen i dåben er det muligt at blive troende mennesker, og det er ved troen, at Kristus bor i menneskers hjerter (Ef 3,17), troen er den nye natur med de nye evner, med den nye fornuft, med de nye kræfter, Kristi egen natur i mennesket (Blauenfeldt 1918, 85-87; jf. Olesen 1996, 327-334; Larsen 2001, 90-95).

Beck sluttede sit foredrag ved at betone, at den nye natur, de evner til det nye liv, som er i det døbte menneske fra genfødselen, skal kaldes til bevidsthed ved brug af Ordet. Ifølge Beck fødes troen ikke ved Ordet, den stammer fra genfødselen i dåben, men den kaldes til bevidsthed og liv ved Ordet. Dette sker normalt hos det menneske, der er blevet hos Kristus, mens det vokser op, fra det blev indpodet i ham i dåben (Blauenfeldt 1918, 88).

Rosenius og Beck var enige om, at det absolut bedste for barnet er at vokse op i et troende hjem med kirkegang, daglig bibellæsning og andagt. Da vil den barnedøbte gradvist blive ført ind i kristentroen og som ung tilegne sig sine forældres tro og gå fra den ureflekterede barnetro til en reflekteret voksentro. Rosenius og Beck var også enige om, at så lykkeligt går det langt fra alle børn. Mange døbte vokser op i hjem, hvor de næsten intet hører om Jesus Kristus, og nogle barnedøbte vender sig bevidst bort fra Kristus, måske som en negativ reaktion mod hjemmets kristne opdragelse. Rosenius og Beck var enige om, at disse barnedøbte er frafaldne. Beck vil sige, at de frafaldne ved omvendelsen skal bringes tilbage til deres dåbs nåde. I sine erindringer skildrede Beck sin egen omvendelse med følgende ord: »En dag i sommeren 1859, da jeg gik i Ubby præstegårdshave, afvekslende vred og forknyt, stod Herren pludseligt for mig, og hans ord lød fast og alvorligt i min sjæl: 'Uden mig kan du slet intet gøre'. Da sank alt mit naturlige mod, al min egen vilje lå som knust: *Kun af nåde!* det er summen af hele kristendommen i stort og småt. Af nåde kan du få, hvad du ikke kunne med din egen vilje. Da først var jeg blevet rigtig lille og Herren rigtig stor. Det er fra den dag af, jeg regner min omvendelse« (Beck 1974, 41; jf. IMT 1863, 230-231). Det er bemærkelsesværdigt, at når Beck skildrer sin egen omvendelse, nævner han intet om dåben.

Rosenius ville sige, at disse frafaldne skal gennem en omvendelsesforkyndelse af lov og evangelium føres tilbage til en levende tro på Kristus, eller Rosenius ville snarere sige, at de skal genfødes eller fødes på ny ved Ordets forkyndelse (se fx *Pietisten* 10. årg. 1851 nr. 9-10; *Pietisten* 11. årg. 1852 nr. 3; *Pietisten* 13. årg. 1854 nr. 1).

Denne omvendelse må man ifølge Beck ikke kalde genfødselen, som Rosenius ofte gør det. Det er ifølge Beck en begrebsforvirring, som virker skadeligt på hele ens trosliv, for ved ens omvendelse er man ifølge Beck selv aktivt medvirkende. Lægger man ifølge Beck dette til grund for sin frelse, vil der umærkeligt indsnige sig en følelse af, at man selv har gjort noget til at blive frelst. Men er genfødselen i dåben grunden til, at vi har kunnet blive troende mennesker, udelukker det ifølge Beck enhver tanke om selv at have gjort noget til sin frelse. Alt er Guds nåde. Det er ifølge Beck den reformerte kirkes særkende at tilsidesætte sakramenterne og gøre Ordet til det eneste væsentlige nådemiddel og også erstatte genfødselen ved dåben med omvendelsen ved Ordet og kalde denne omvendelse genfødselen. Dette reformerte træk finder man ikke blot hos så godt som alle sekterere, men det dukker ifølge Beck også op i den lutherske kirke (Blauenfeldt 1918, 88-90). Her er konstateret en forskel i sprogbrugen mellem Rosenius og Beck, som skal undersøges nærmere.

Hvem er aktiv i omvendelsen?

Beck fastslår i sit foredrag *Genfødsel, Omvendelse og Helliggørelse i deres indbyrdes forhold*: »... ved en Omvendelse er man jo medvirkende, og lægger man dette til Grund for sin Frelse, vil der umærkeligt indsnige sig en mere eller mindre ubevidst Følelse af, at man har selv gjort noget til, at man er bleven et Guds Barn og et frelst Menneske« (Blauenfeldt 1918, 88). Beck rejser her et spørgsmål, der er blevet stærkt diskuteret i lutherdommens historie, hvor jeg kort vil omtale et enkelt eksempel.

I tiden efter Luthers død opstod der en omfattende teologisk strid mellem dem, der havde antaget *Confessio Augustana*. En væsentlig årsag til disse stridigheder var spørgsmålet om, hvorvidt Philip Melanchthon (1497-1560) havde bevaret Luthers lære intakt, eller om han havde forvansket dele af den. Der udkrystalliserede sig to retninger: Gnesiolutheranerne, der ville værne den ægte lutherske arv med Matthias Flacius (1520-1575) som den markante og kantede leder, og de mere humanistisk indstillede disciple af Melanchthon, der blev kaldt filippister.

I sin bog *De servo arbitrio* fra 1525 roste Luther Melanchthons bog *Loci* fra 1521: »... den bog fortjener efter min mening ikke blot at opnå udødelighed, men også at blive indlemmet blandt Kirkens hellige skrifter« (Luther 1983, 22). Melanchthon blev stærkt påvirket af Luthers teologi, og det første resultat af Melanchthons medvirken i reformationen blev skriftet *Loci*, som han udgav for at give en introduktion til studiet af Bibelen ved at gennemgå en række bibelske grundbegreber. Det første tema, Melanchthon behandlede, var spørgsmålet om menneskets frie vilje, hvor han var stærkt præget af Luthers nyopdagede paulinske standpunkter, som Melanchthon fremlagde med klarhed og styrke. Senere modererede/ændrede Melanchthon sine synspunkter. Det gik især galt for ham, da han i en senere udgave af *Loci* i 1548 inddrog det skæbnsvangre citat fra Erasmus af Rotterdam (1469-1536), at »*Liberum arbitrium in homine facultatem esse applicandi se ad gratiam, id est, audit promissionem et assentiri conatur et abiicit peccata contra conscientiam*« (Hägglund 1997, 21: Den frie vilje er i mennesket en evne til at slutte sig til nåden, det vil sige, at den hører løftet og forsøger at give sit bifald og aflægger synder mod samvittigheden).

Denne sætning kom først med i *Loci* udgaven i 1548, altså efter Luthers død. Det er især disse ord, som har givet Melanchthon stemplet at være synergist, det vil sige hylde den opfattelse, at mennesket kan medvirke til sin omvendelse og dermed til sin egen frelse. Eftersom formuleringen først udkom efter Luthers død, kom det aldrig til nogen konfrontation mellem Luther og Melanchthon på dette punkt. Men det var Melanchthon, der med sine formuleringer fra 1548 rejste en synergisme-debat inden for lutherdommen. Melanchthon afviste, at han var synergist, men både i samtiden og blandt forskere i nutiden har flere bedømt Melanchthons udtalelser som synergisme, mens andre mener, at Melanchthon ikke var synergist, men at visse af hans formuleringer kan tolkes i den retning (jf. Hägglund 1981, 225-233). Striden blev først afklaret med

Konkordieformelen (af lat. *concordia* enighed) udarbejdet af lutherske teologer i 1577 (Hägglund 1981, 254-260).

Konkordieformelen rummer stillingtagen til og afvisning af Melanchthons formulering, at der er tre faktorer, som medvirker ved et menneskes omvendelse: Helligånden, Ordet og menneskets frie vilje. Mod dette siger *Konkordieformelen* først, uden dog at nævne Melanchthons navn,

at menneskets uigenfødte vilje ikke alene er bortvendt fra Gud, men også er blevet Guds fjende, så den kun har lyst og vilje til det onde, og hvad der er Gud imod ... Ja, lige så lidt som et dødt legeme kan gøre sig selv levende og vende tilbage til det legemlige, jordiske liv, lige så lidt kan mennesket, som ved synden er åndeligt dødt, oprejse sig selv til det åndelige liv.

Derefter fortsætter *Konkordieformelen*:

Gud Helligånd virker dog ikke omvendelsen i os uden midler, men bruger prædiken og hørelsen af Guds Ord. ... Og det er bestemt Guds vilje, at man skal høre hans ord og ikke stoppe sine ører til. Ved dette ord er Helligånden nærværende og »åbner« hjerterne, så de lytter til ordene og tager dem til sig, sådan som Lydia i Apostlenes Gerninger 16,14. De bliver således alene omvendt ved Helligåndens nåde og kraft. Omvendelsen er alene Helligåndens værk. Uden hans nåde er vor villen og stræben, vor planten, såen og vanden alt sammen intet, når ikke han giver væksten (*Konkordiebogen* 2018, 285).

Da man understregede, at den menneskelige vilje ingen betydning havde i omvendelsen, henviste man til Luthers skrift *De servo arbitrio* med den særlige tilføjelse, at Luther i sin herlige udlægning af *Første Mosebog* havde gentaget og forklaret nogle specielle spørgsmål, som var rejst af Erasmus, som for eksempel om den absolutte nødvendighed, og angivet, hvordan han ønskede, de skulle forstås (*Konkordiebogen*, 321).

Becks tale om, at mennesket selv er medvirkende ved sin omvendelse, minder ved første øjekast om den ældre Melanchthons formuleringer. Samtidig synes Beck at ville undgå enhver tanke om, at mennesket selv har gjort noget til sin egen frelse, ved at undgå at betegne omvendelsen som genfødsel og ved konsekvent at vise hen til genfødselen i dåben. Det er min vurdering, at Beck ved gentagne gange at henvise til dåben i sine vækkelsestaler og prædikener ville sikre sig imod, at den omvendte på nogen måde stolede på sin egen medvirken i sin omvendelse. I Becks prædikener finder man ikke opfordringer til tilhørerne om at vælge Jesus eller overgive sig til Jesus, hvad man typisk møder hos mange pietistisk-reformerte vækkelsesprædikanter. Min vurdering af Beck ud fra hans mange prædikener er, at han fastholdt læren om menneskets trælbundne vilje og på klassisk luthersk vis afviste, at det uigenfødte menneskes vilje spillede nogen rolle i frelsen. Ifølge Beck var intet i mennesket uberørt af syndefaldet, trods gudbilled-

ligheden havde mennesket hverken fri vilje, ufordærvet samvittighed, ren forstand eller ren følelse (se yderligere Beck 1902, 31-39; jf. Søe 1965, 43-44; Olesen 1996, 327-328; Larsen 2001, 80-89).

Hvad Rosenius angår, så afviste han klart, at mennesket selv er medvirkende ved sin egen omvendelse. Han betonedede, at talen om, at mennesket har en fri vilje, er en drøm fra paradiset have (*Pietisten* 10. årg. 1851 nr. 4-6, 42; *Pietisten* 13. årg. 1854 nr. 12, 181). Ifølge Rosenius er et menneskes omvendelse eller pånyfødelse helt igennem Helligåndens gerning. Rosenius bragte ikke citater fra Melanchthon eller andre, hvis ord kunne tolkes synergistisk, så menneskets vilje fik en vis betydning i spørgsmålet om menneskets frelse. Når Rosenius skrev om Guds evige nådevalg og menneskets vilje, brugte han ofte ord og vendinger hentet fra *Konkordieformelen*. Rosenius blev aldrig træt af at betone og forkynde, at mennesket blev frelst alene af Guds uforskyldte nåde formidlet af Helligånden gennem ordet og sakramenterne (se fx *Pietisten* 11. årg. 1852, nr. 2; *Pietisten* 22. årg. 1863, nr. 8).

Sammenfatning: Når det gælder døpte mennesker, der er faldet ud af dåbens nåde, var Rosenius og Bech enige om, at de er frafaldne, men deres sprogbrug er forskellig, når det drejer sig om at føre den frafaldne tilbage til dåbens nåde. Beck talte om, at den frafaldne ved omvendelsen igen kommer til at leve i sin dåbs nåde, mens Rosenius fokuserede på, at den frafaldne ved Ordets forkyndelse igen bliver genfødt og kommer til en levende tro på Kristus. Men hverken Rosenius eller Beck opererede med menneskets frie vilje, eller at mennesket selv skulle være aktiv i omvendelses- eller genfødelsesprocessen, ud over at mennesket skal høre Guds ord og ikke stoppe sine ører til, som det udtrykkes i *Konkordieformelen* (*Konkordiebogen* 2018, 285).

Men er omvendelse nødvendig for at blive frelst? Dertil svarede Beck bestemt nej. Han mente, at blandt døpte mennesker er omvendelse en abnormitet, som slet ikke burde findes. Det normale for et døbt menneske ville være, at den døpte voksede op i sin dåbs nåde hos troende forældre, levede på sine forældres tro, indtil det blev gammelt nok til at leve på sin egen tro. I et sådant menneskes liv ville der ikke være plads for nogen omvendelse, bortset fra en negativ fra tro til vantrø, fra Kristus til Djævelen. Også i et sådant barns liv må der indtræde en bestemt overgang fra den uselvstændige tro til det selvstændige forhold til Kristus. En sådan overgang fra umyndighedstilstanden til myndighedstilstanden i troslivet er ifølge Beck noget helt andet end omvendelse.

Når det ofte i Skriften lyder til mennesker, at de skal omvende sig for at komme ind i Guds rige, gælder det ifølge Beck udøbte mennesker. Mens det normale er, at der ingen omvendelse behøves for de døpte, så ved vi dog, tilføjer Beck, at for de allerfleste, nemlig de vantrø, er en omvendelse nødvendig, hvis de skal frelses. Men skal en omvendelse have fast grund at hvile på, må den være en venden om til begyndelsen for det nye liv, til genfødslen i dåben med syndernes forladelse, skænket mennesket af den korsfæstede og opstandne frelser (Blauenfeldt 1918, 84-99).¹

Rosenius' forståelse af nadveren

I *Pietisten* 5. årg. 1846 nr. 12 skrev Rosenius artiklen *Något att betänka wid Herrans Nattward*. I begyndelsen af artiklen fastslog Rosenius med forskellige begrundelser, at mennesker under brødet og vinen virkelig modtager Jesu Kristi legeme og blod. Det var vigtigt for ham at betone og fastholde realpræsensen. Når Rosenius så skulle udlægge og forklare nadverens indhold, tog han udgangspunkt i jødernes udfrielse fra trældommen i Egypten, hvor Gud inden udfrielsen indstiftede det, Rosenius kalder *påskelammets sakramente*. Det er ifølge Rosenius et forbillede på vort påskelam Kristus, der blev ofret som et sonoffer for mennesker (1 Kor 5,7), og som modtages og spises i nadveren. Når Rosenius i resten af artiklen beskriver og forklarer, hvad mennesker modtager i nadveren, er det en stor udfoldelse af indholdet af Jesu Kristi stedfortrædende forsoning. Rosenius var forsoningsprædikant frem for noget andet. Med stor alvor fremholdt han, hvad Kristus har vundet til os ved sin stedfortrædende død og opstandelse. Han kunne ligesom ikke finde ord stærke nok for den sandhed, at i Kristi død er alt fuldbåret. Jesus har gjort alt. Under sin forklaring af nadveren betonedede Rosenius, at mennesker i nadveren modtager alt, hvad forsoneren Kristus har vundet. I nadverartiklen understreger Rosenius, at selv om Kristus og hans forsoningsdød lyder kraftigt i menigheden ved Ordets forkyndelse, så var det udtryk for Guds visdom og kærlighed, at han gav et særligt ydre og synligt middel, så svagttroende mennesker bedre kunne modtage Kristi forsoningsdød med syndernes forladelse og evigt liv.

I *Pietisten* 11. årg. 1852 nr. 4-6 skrev Rosenius artiklerne: 1. *Låter oss hålla Påska*. 2. *Om Påskelammets åtande*. 3. *Hvilke äro wärdige Nattwards-gäster?* I artiklerne beskrev Rosenius nadveren ud fra lidt forskellige synspunkter, men overordnet set havde forsoningen en stor plads i disse nadverartikler.

Becks forståelse af nadveren

Beck betonedede, at har man fået det syn på dåben, at den er den nye fødsel til det nye liv, kan man få det rette syn på nadveren og dens forhold til dåben. Nadveren er Jesu legeme og blod, som er givet og udgydt for mennesker til syndernes forladelse. Beck vedgik, at det i den lutherske kirke er en udbredt mening, at man i nadveren får syndernes forladelse, men han hævdede, at det ikke står i Skriften. Nadveren må ifølge Beck altid ses i forbindelse med dåben og er derfor kun for dem, som har taget imod dåbens nåde i tro på, at vore synder er os forladt (Blauenfeldt 1918, 118-120; jf. IMT 10. årg. 1863, nr. 1, 5-6). Ved nadverbordet samler Jesus dem om sig, som tror på hans syndsforladende nåde. I nadveren giver Jesus en stadfæstelse på syndernes forladelse, idet han rækker mennesker sit legeme og blod, som han har hengivet for os til syndernes forladelse. Men han giver os mere end denne stadfæstelse. Han giver det evige livs mad og drikke til at bevare, styrke og opleve det liv i de kristne, som de fik i dåben med syndernes forladelse. Døbte mennesker behøver ikke en ny syndsforladelse – den, de fik i dåben, er en fuldkommen gave, som ikke slipper op – men deres tro, deres håb, deres kærlighed til Jesus

trænger stadig til fornyelse og livsernæring, for at de kan blive i ham og han i dem. Det er nadverens nåde, at de troende kommer i et inderligere livssamfund med Kristus ved, at der meddeles dem stadig mere af hans hellige natur, som var at modstå alle Satans fristelser og gøre Guds vilje. Det er ikke menneskets natur, som tværtimod giver efter for Satan og er ulydig mod Gud. I den hellige nadver får døbte mennesker Kristi hellige kød og blod til at fortrænge deres syndige kød og blod, deres syndige natur. Derfor skal nadveren for døbte mennesker være: Det evige livs daglige brød. De er genfødt i dåben både til et legemligt opstandelsesliv og til et åndeligt forvandlingsliv. I nadveren er der næring for både opstandelseslegemet og for åndens forvandling.

Sammenhængen mellem dåb og nadver er ifølge Beck: Dåben som det nye livs fødsel viser tilbage til den Herre, som er kommet og har købt en evig syndsforladelse til os med sit blod, og bringer os ved den nye fødsel i livsforbindelse med Jesus Kristus. Nadveren som det evige livs mad og drikke viser hen til den Herre, som skal komme igen og bringe døbte mennesker i inderligere livsforbindelse med ham. Dåben er som retfærdiggørelsens sakramente troens sakramente, nadveren er som helliggørelsens sakramente håbets sakramente, mens de begge er kærlighedens sakramenter, hvorigennem Kristi kærlighed udgydes i menneskers hjerter og bliver deres liv. Det synlige tegn i dåben er vandet, som bruges til renselse, og derfor er et billede på renselsen fra menneskets syndeskyld. Det synlige tegn i nadveren er brød og vin, som aldrig bruges til renselse og derfor ikke kan betegne nogen syndsforladelse, men bruges til næring for det nye liv, som dér gives mennesker i Jesu legeme og blod (Blauenfeldt 1918, 120-125).

Nadveren hos Rosenius og Beck

Rosenius så nadveren som et pædagogisk middel til at række det svagttroende menneske den samme forsoningsnåde, som formidles i Ordets forkyndelse. Beck knyttede nadveren til dåben, hvor nadveren styrker kristentroen og kristenlivet hos det menneske, der i dåben er blevet genfødt og har modtaget syndernes forladelse og det evige liv. Hos både Rosenius og Beck kan man finde det formuleret om nadveren, at den giver det evige livs mad og drikke til at bevare, styrke og oplive det åndelige liv i de kristne. Både Beck og Rosenius sammenligner nadveren med en hvileplads, hvor den trætte himmelvandrer ved at modtage Kristus selv får ny kraft og frimodighed. Ved nærlæsning ses, at når Rosenius beskriver nadveren, er den relateret til hans undervisning om forsoningen. Når Beck derimod fremstiller nadveren, er den en nærmere udfoldelse af dåben og dåbens nåde.

Konklusion

Rosenius og Beck gav en næsten enslydende fremstilling af dåbens indhold inspireret af Luthers katekismer. Bag denne formelle enighed skjulte sig en stor forskel i praksis, idet Beck i næsten hver eneste prædiken inddrog dåben og knyttede genfødslen eksklusivt til dåben, mens Rosenius i sine prædikener og opbyggelige artikler sjældent berørte el-

ler inddrog dåben. Både Beck og Rosenius underviste klart om nadverens betydning for at styrke det kristne liv. I praksis var Rosenius' undervisning om nadveren en tilføjelse til hans undervisning om forsoningen, mens Becks undervisning om nadveren skete som en tilføjelse til hans dåbsundervisning. Hovednådemidlet for Rosenius var Guds Ord og dets forkyndelse. Det skaber og nærer troen. For Rosenius var det også Ordets forkyndelse, der genføder den frafaldne døbt. Beck lagde som prædikant megen vægt på forkyndelsen, men for ham var Guds Ord og dets forkyndelse ikke et nådemiddel, der kunne genføde mennesker. Forkyndelsen fik en vækkende og oplysende funktion, der skulle føre hen til dåben, hvor alene genfødselen kan ske, og Ordet havde en trosstyrkende funktion. Når Beck brugte ordet omvendelse, brugte Rosenius som regel ordet genfødselse. Både Beck og Rosenius fastholdt læren om den trælbundne vilje, ligesom begge betonedede, at mennesket ikke medvirker aktivt til sin egen frelse.

For Rosenius var Ordet og dets forkyndelse det egentlige nådemiddel. Beck repræsenterer en sakramental kristendom, hvor dåben bliver hovednådemidlet, som Ordet og dets forkyndelse viser hen til.²

Noter

- 1 I denne fodnote omtales, hvor ofte Beck henviser til dåben i sine prædikener. I Becks *Fjorten Prædikener* udgivet i 1867 har jeg konstateret følgende fire prædikener, hvor Beck inddrager dåben i sin prædiken: Beck 1867, 10-18; 19-28; 38-46; 57-64.

I Becks første samlede postil *Nyt og Gammelt* udgivet i 1869 indeholdende 72 prædikener, har jeg konstateret følgende 49 prædikener, hvor Beck inddrager dåben i sin prædiken: Beck 1869, 26-33; 34-39; 40-47; 48-55; 56-63; 69-76; 77-84; 91-98; 115-123; 124-131; 132-140; 141-149; 150-157; 166-174; 175-182; 183-191; 226-234; 252-257; 258-265; 266-273; 274-280; 300-307; 308-315; 316-323; 324-332; 333-339; 340-348; 349-357; 358-365; 366-373; 382-389; 390-398; 408-416; 417-

426; 427-434; 444-451; 452-460; 461-468; 469-477; 478-486; 505-513; 514-522; 523-530; 540-546; 547-555; 556-564; 574-582; 583-590; 591-598.

I Becks postiller *Fra Livets Kilde* fra 1881 og *Paa Livets Vej* fra 1885 over anden tekstrække har Beck ligeledes i den ene prædiken efter den anden inddraget dåben. Dog har jeg ikke udarbejdet en statistik over, hvor hyppigt Beck inddrager dåben i de to postiller.

- 2 Forfatteren har en anden artikel under udgivelse med titlen »Carl Olof Rosenius' og Vilhelm Becks teologi og kirkelige virke«, som behandler beslægtede tematikker. Artiklen forventes udgivet i *eMissio*, årgang 8.

Litteratur

- Andersen, Finn. 1990. *Dåbsstriden mellem Vilh. Beck og Chr. Møller belyst og vurderet på baggrund af Luthers dåbssyn*. Århus Universitet.
- Beck, Axel. 1921. *Vilhelm og Nina Beck*. I. Uby-Ørum. København: Lohse.
- Beck, Axel. 1922. *Vilhelm og Nina Beck*. II. Ørslev. København: Lohse.
- Beck, Axel. 1936. *Venskab og Samvirke*. København: Lohse.
- Beck, Vilhelm, red. 1862-1901. *Den Indre Missions Tidende*.

- Beck, Vilhelm. 1867. *Fjorten Prædikener – Erindring fra en Missionsrejse i Fyn og Jylland*. Middelfart.
- Beck, Vilhelm. 1869. *Nyt og Gammelt. En Postille*. København: Axel Schiødte.
- Beck, Vilhelm. 1881. *Fra Livets Kilde. En ny Postille*. I-II. København: Chr. Christiansen.
- Beck, Vilhelm. 1885. *Paa Livets Vej. En ny Postille*. I-II. København: Thor Pontoppidan.
- Beck, Vilhelm. 1900. *Erindringer fra mit Liv*. København: Indre Mission. Genoptrykt 1974. Fredericia: Lohse.
- Beck, Vilhelm. 1902. *Min Konfirmandforberedelse*. København: Indre Mission.
- Blauenfeldt, Louis. 1912. *Den Indre Missions Historie*. København: Indre Mission.
- Blauenfeldt, Louis. 1918. *Under Vilhelm Becks talerstol*. København: Lohse.
- Brandt, Gustaf. 1914. *Carl Olof Rosenius*. Uppsala: Kyrkohistorisk Årsskrift 1914, 332-380.
- Brandt, Gustaf. 1918. *C.O. Rosenii Förkunnelse*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Brixen, Lars (red.). 2020. *Rosenius i Danmark – en antologi om den rosenianske vækkelse i Danmark*. Rønne: ELM-Forlag.
- Christensen, Villads. 1942. *Vilhelm Beck*. København: Steen Hasselbalch.
- Clausen, Egon. 2001. *Guds knaldepisk*. København: Gyldendal.
- De evangelisk-lutherske Bekendelsesskrifter. 2018. *Konkordiebogen* med Den lutherske Fælleserklæring. Oversat og tilrettelagt af Finn B. Andersen. København: Books on Demand GmbH.
- Fibiger, A. 1921. *Ebenezer*. København: Lohse.
- Hansen, P. Verner. 1987. *Født på ny. Om Carl Olof Rosenius*. Århus: Okay-Bog.
- Holmquist, Hjalmar. 1941. »Från romantiken till världskriget«. I *Handbok i Svensk Kyrkohistoria* 3. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Holt, Paul. 1961. *Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennem 100 år 1861-1961*. København: Lohse.
- Hägglund, Bengt. 1981. *Teologins Historia*. Malmö: Liber Förlag.
- Hägglund, Bengt et al. 1997. *Philipp Melanchthon 500 år*. Göteborg: Församlingsförlaget.
- Jarlert, Anders. 2001. *Sveriges kyrkohistoria*. 6. Stockholm: Verbum.
- Johansson, Axel. 1936. *Frälsningsbegreppet hos Carl Olof Rosenius*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Jørgensen, John Ørum. 1976. *Indre Mission og dåben*. Fredericia: Lohse.
- Kaltoft, Jens. 1991. *Vilhelms Becks teologi*. Århus Universitet: Teoltryk.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2014. »Bibliografi over Rosenius' skrifter udgivet på dansk«. I *Kirkehistoriske Samlinger*, 49-100.
- Kofod-Svendsen, Flemming. 2021. »Den globale Rosenius«. I *Kretsen kring Rosenius*, redigeret af Daniel Lindmark. Skellefteå: Artos & Norma, 229-272.
- Larsen, Kurt E. 2001. *Vilhelm Beck – missionspræsten*. Fredericia: Lohse.
- Larsen, Kurt E. 2011. *En bevægelse i bevægelse*. Fredericia: Lohse.

- Lindhardt, P.G. 1978. *Vækkelse og kirkelige retninger*. Århus: Aros.
- Lindholm, Ture. 1972. *C.O. Rosenius som teolog*. Klippan: EFS.
- Lindmark, Daniel. 2021. »Nitton brev från Carl Olof Rosenius till Lars Petter Wåhlin 1848-1963«. I *Kretsen kring Rosenius*, redigeret af Daniel Lindmark. Skellefteå: Artos & Norma, 193-227.
- Lodin, Sven. 1956. *C.O. Rosenius hans liv och gärning*. Stockholm: EFS.
- Luther, Martin. 1983. »Om den trålbundne vilje«. I *Luthers Skrifter i Udvalg bind V*. Århus: Forlaget Aros.
- Lönegren, Ernst. 1913. *C.O. Rosenius*. Stockholm: P.A. Norstedt.
- Melanchthon, Philipp. 1953. *Loci*. I ny oversættelse ved Jørgen Larsen. København: Lohse.
- Moberg, Amy og Lina Sandell. 1868. *Teckning af Carl Olof Rosenii lif och verksamhet, hans wänner tillegnad*. Stockholm: A.L. Norman.
- Olesen, Elith. 1983/84. »Kup eller redningsaktion?« I *Kirkehistoriske Samlinger*, 7-89.
- Olesen, Elith. 1987. »Hvorfor Vilh. Beck ikke blev grundtvigianer«. I *Kirkehistoriske Samlinger*, 27-79.
- Olesen, Elith. 1996. *De frigjorte og trællefolket*. Frederiksberg: Anis.
- Olsson, Carl. 1928. *Försoningen enligt C.O. Rosenius och P. Waldenström*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Rasmussen, N.O. 1979. *C.O. Rosenius. Guds udvalgte redskab*. Rønne: ELM.
- Rosendal, Gunnar. 1944. *Lag och evangelium i Rosenii Beträktelser*. Osby: Förlaget Pro Ecclesia.
- Rosenius, Carl Olof, red. 1842-1868. *Pietisten*.
- Sjögren, Per-Olof. 1953. *Anfäktelsen enligt Rosenius*. Stockholm: Svenska Kyrkans Diakonistyrelse.
- Stormark, Konrad. 1981. *En for alle og alle i en*. Oslo: Luther.
- Søe, N.H. 1965. *Dansk Teologi siden 1900*. København: G.E.C. Gad.

Forfatter

Flemming Kofod-Svendsen
kofodsvendsen@gmail.com

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfælle vurdering.